

ŞAMANİZM VE ESKİ TÜRK DİNİ

İ İ İ İ

ÖZET

Çağlar içerisindeki, büyük Türk milletinin tarihine şöyle bir baktığımızda belki de dünyada en fazla din değiştiren milletlerden biri olduğu görülür. Buna rağmen girmiş oldukları dinlerin de en ateşli savunucuları yine Türkler olmuştur. Hatta zaman zaman kendi kardeşleriyle bile savaşmışlardır. Ancak ne kadar dine girsek girelim, sosyal hayatımızda eski Türk dininin izlerini silmek mümkün olmamıştır. Türk Milletinin hayatına bu kadar tesir eden olgu üzerine de ister istemez araştırmacılar eğilmişler ve kendilerine göre neticeler çıkarmışlardır. Bugüne kadar yapılan incelemelerde aşağı yukarı araştırmacıların takıldıkları nokta, eski Türk dini Şamanizm miydi? değil miydi? olmuştur. İşte biz bu incelememizde, tarihî belgelerden de yola çıkarak, Şamanizm nedir? Kök Tengri Dini ne demektir? İlkeleri nelerdir? konusu üzerinde durarak, okuyucuyu aydınlatmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler; Türk, Din, Şamanizm, Kök Tengri.

ABSTARCT

Glancing through the history of the Great Turkish Nation, It was observed that Turkish Nation was one of the nations which had many conversions in the world. But the Turks became the worst ordent defenders of the religions they admitted. Owing to this reason, they fought their comrades far their religious feelings at times. However religion we admitted, It wasn't possible to erode the effects of the old Turkish religion upon our social life. The scientists, willingly or unwillingly, focus on this phenomena and produced results themselwes. In ali analysis up to date, the most imporment Question was, " was Şamanizm the old Turkish religion or not?". In our preseni analysis, We tried to shed some light on Şamanizm and Its principles depending on the historical documents.

Key Words; Türk, Religion, Şamanizm, Kök Tengri.

Din; yol, inanç sistemi, bir inancın uyulması gereken kaidelerinin tamamıdır. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski ça larda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla ba lar. Eski Türk dininin de esaslarını kavrayabilmek için Türk töresi, ve geleneklerinin ara tırılmasıyla beraber, rahmetli A. nan'ın da dedi i gibi, tarihin derinliklerine kadar inmek gerekir.

Bugün Samanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebilece imiz, eski Türk dini veya Kök Tengri Dini ile Saha (Yakut) ya

da Altay Türk inancının bir oldu unu söylemek mümkün de ildir. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet gelene ine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha geli mi düzeydeydi.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalı maları bilindi i gibi Ziya Gökalp yapmı tır. Ona göre eski Türk dinine "Toyonizm" veya "Nom" denilmelidir. Nom kelimesinin de Tarih-i Cihangü 'a'da "Türk dininden olanlara Nomıyan" denilmesine ba lanmaktadır. Yine Cihangü 'a'nın bildirdi ine göre, hakan huzurunda Nomilerle Kamlar imtihan olmu lar ve Nomiler Kamları ma lup etmi lerdir. Cüveyni Nomilerin "Nom" adlı bir de kitaplarından bahsetmektedir¹. Bize göre Tarih-i Cihangü 'a'da bahsedilen Maniheizm olsa gerek. Çin kaynaklarının bilgilerine göre, Kök Tengri Dini birtakım dini

(Doç. Dr.) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü(Genel Türk Tarihi Ana Bilimdalı) Ö retim Üyesi

¹ Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. K.Y.Kopraman- .Aka, Ankara 1976, s.40-41.

törenlerin muayyen bir düzen içerisinde ifa edildiği bir sistemdir. Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Onlar kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi.

Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sınıklara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Merkezleri kutlu Ötüken olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hakim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu. Çin'de ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarları himaye ettiler. Kağan kendisini Buda'nın müridi kabul ettiğinden, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Belki Tabgaçlar, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlilerle ittifak ettiler, ama Tabgaçlar budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının geliştirmesi oldular. Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kağan da (572-581), Budizmi kabul ederek, Türklerin arasına budistliği yeniden sokmuştu. Kuzey Çin Devletinde, imparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jinegupta, müritleriyle beraber Kök Türklerle tanıştı ve burada on yıl kaldı. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber, birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrilmiş, budist tapınakları ve manastırları kurulmuştu². Taspar Kağan tahta çıktığında Kök Türk Kağanlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle Türk başkentine geldikleri zaman onlara "o ullahım" diye hitap ediyordu. Bilge Kağan da (716-734) Taspar Kağan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için Budizmi kabul etmek ve şehirlerde yaşamak istiyordu. Ancak onun bu düşüncesine dahî devlet adamı Tunyukuk karışmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu düşünceden vazgeçirmiştir. Fakat Budizm, ki Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyorlardı, Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur

Kağanlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını devam ettirdi.

Türk Devletinin başına Kök Türk Ailesi sülalesinden sonra, Uygur Yağlakar ailesi geçene kadar Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştu. Bu durum, Böğü Kağan (759-779) zamanına değin sürdü. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinler Türklerin bu milli dinine tesir edemediler. Ancak Böğü Kağan devrine gelindiğinde ise işler değişti. An Lu-shan'ın isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri değiştirdiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda isyanlar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Böğü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olmuştu. Bu sefer sırasında o, resmen Mani inancını kabul etti. Uygurların *Moçak* dedikleri dört mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirdiler. Bundan sonra Karabalğasun ehrine bir mani mabedi yapıldı³. Mani inancının Türk hayatında yararları olduğu gibi zararları da oldu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu köreltt

Bununla beraber bütün Türklerin Maniheizmi kabul ettiğini de söyleyemeyiz. Bu inanç ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabalğasun Kitabesinde bu inancın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Böğü Kağan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştır. Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kağan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı ekollerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kağan da kimse karışık çıkamıyordu. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katıyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kıymılamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Mani inancını

² S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25.

³ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.130; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.349-350; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988, s. 106.

bir tüccar ve ehirli diniydi. Mani inancının sava çı ruhları yumu attı ı da do rudur⁴

Çin ve slam kaynaklarına göre Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızlar da Kök Tengri'ye inanıyorlardı. 11. yüzyılda Hazar ile Aral arasında ya ayan O uzlar üzerinden til Bulgarlarına giden bn Fadlan'm malumatında ise O uzlar da eski Türk dinindendiler. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yog törenleri yapıyorlardı. Yine bn Fadlan, Ba kurtların gökte ya ayan en büyük tanrıya inandıklarını

Bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Samanlı a ba lanması adet haline gelmi gibidir. 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında ara tırma yapan VV.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi Rusların tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vafında Samanlık varımı gibi bir dü ünçe hasıl olmu tur.

Bugün eski Türk dininin geleneklerini ya atan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükse i, insan o ullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay-Ülgen) ki iyi ve bunun aracılı ıyla yeryüzünü yaratmı , ki inin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona Erlik adını vererek, ı ık diyarından, yeraltına atmı ve yerden dokuz dallı bir a aç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmi tir. Kamlık inancına göre kainat üst-üste katlardan müte ekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmı lardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan di erine geçmek için büyük bir güç sarfetmek zorundadır. Yukarıda onyedi kat vardır ve ı ık alemini te kil eder. A a ıda yedi veya dokuz kat bulunur. Bu da karanlıklar dünyasıdır. nsanlar da bu iki alem arasında, yani yeryüzünde ya arlar. Koruyucu ve iyi ruhlar bu ı ık diyarında bulurlarken, kötülü ün kaynakları da yerin altındadır. Gö ün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay-Ülgen oturmaktadır¹⁰. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "Ülgen" *büyük* ve *ulu* anlamlarını ifade eder. Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Onun yanma giden yol ancak erkek kam be inci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanı a göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ula mı ve bugüne kadar da geri dönmemi tir"

İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ate e ihtiyaçları yoktu. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ate gerek oldu. Ülgen gökten biri ak, biri kara iki ta indirdi. Kuru otları bu ta ları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ate kutlu olup, Altaylılar ve Sahalar çakmak ta ından elde edilen ate i kutlu saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin

¹⁰ nan, a.g.e., s.72; Radloff, a.g.e., s.214-216; Kafesolu, a.g.e., s.22-23. Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 o lu vardır.

¹ F.Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994, s.238.

ve güvey ilk ate lerini çakmak ta ıyla yakmı lardır. Saha oyunları da tören için gerekli olan ate i çakmak ta ıyla alevlerler. Kibritle yakılan ate e Rus ate i deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Bununla beraber aile oca ında yanan ate nasıl olursa olsun kutludur. Altay Türkleri, her eye küfür etseler de, ate e hakaret etmezler. Ate i su ile söndürmek, ate e tükürmek, ate le oynamak kesinlikle yasaktır. Asya Türklerinin ço u ate e bakarak fal açarlar. Manas Destanında anlatıldı ına göre, Manas'ın babası Çakıp Han ate e bakarak, gelinlerinin mukadderatını söylemi tir. Türklerin itikadına göre ate her eyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin, kötü dü üncelerden arındırılmaları için ate ten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Mo ol larda da bu adet görülür. Hatta müslüman Türklerde de bu gelenek halâ ya amaktadır. Ba kurt ve Kazak Türkleri bir ya lı paçavrayı tutu turup, hastanın etrafında "alas, alas" diye dola tırırlar. Buna "alaslama" denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine "alazlama" ekinde geçmi tir. Manası *ateşte temizleme* demektir. Bu sebeple eski Türk inancında ate kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz¹²

Dünyanın ve insanın yaradılı ıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi aman oldu u söylenen Türklerin kendi dü ünceleri de ildir. Bunlar çe itli dinlerden gelen tesirler neticesinde karı arak ortaya çıkmı tir. Halbuki dünyanın yaradılı ı Orkun kitabelerinde çok açık bir ekinde izah edilmektedir: **Üze kök tengri asra yağız yer kilundukta ikin ara kişi oğlu kılınmış**¹³. Rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna yabancı men eilidirler. Ara tırmacıların belirtti ine göre bu hikayeler Hint, ran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Mo ol devrinde ortaya çıkan birtakım hikayelerden do mu tur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında "Tufan Efsanesi'nin çe itli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy tesbit etmi tir. Bu rivayetlere göre Tufan'dan önce yeryüzünün hakimi Tengiz Han idi. Bu zamanda Nama adlı me hur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna tufan olca ını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını söyledi. Nama'nın üç tane o lu bulunuyordu. O ullarına gemiyi in a etmelerini söyledi ve Ülgen'in ö retti i

¹² nan, a.g.e., s.66-68.

¹³ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Do u tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kağan Yazıtı**, Do u tarafı, 2-3.

biçimde bir gemi yapıldı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Gök yüzünü sis kaplayıp yerin altından sular fırtınaya başladı. Gökyüzünden de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçalan görünmeye başladı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksa anı gönderdi, fakat bunlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini yolladı ve güvercin gagasında bir dal ile geri döndü. Nama daha önce gönderdiklerini görüp görmediğini güvercinine sordu. Güvercin uçununun de bir leşeyi konup gagaladığını söyledi. Nama onlara kıyamete kadar leşeyi beslesinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla ilahlar aramaya girdi. Bir bakıma Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın insan vücuduna benzeyen bir yapısı vardı ve buna "içini olsun" dedi. Toprak da derhal insan oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi. Erlik bir müddet geçtikten sonra, Ülgen'den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen'e düğün oldu. İnsanlar da yağmalandığı meyveler gibi bitti. Buradan eski Türk inancında mevcut maddelere ekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme işi, her halde Sami dinlerden girmiş olmalıdır.

G. Potan'ın tarafından tesbit edilen bir Tuva hikayesinde yer bir kurbanın üzerindedir. Kurban kılmırsa tufan olur. Eski zamanda bu kurban bir kere kılmırdamı ve denizler dalgalanarak ulu tufan olur. Bu felaketi evvelden sezen bir ihtiyar demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştı. Yine Anohin tarafından kaydedilen bir rivayette, tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermişti. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemi, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fırtınası çıkmıştı.

Yayık Han'ın gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, Altay Dağlarının birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını göstermektedirler. Bu tufan efsanesi de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmişti.

Altay Türkleri, birgün dünyanın sonunun geleceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete "kalgancı çak" derler. Türkiye Türkçesinde karlılığı "kalacak olan çağ" demektir. Kıyamet inancına göre, birgün insanlar çok azacak, günahattan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. Yıllık ilah Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaştıracak ve Erlik yeryüzüne yaklaştıracak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir

Ülgen kalacak ve o "ölüler kalkın" diye başını kırınca, bütün cesetler yeniden dirilecek.

Teleüt Türklerine göre; "kalgancı çak" geldiğinde gök demir, yer sarı bakır olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düştürmeye başlar. Sert tağlar ufalır, katı ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalır. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır. Toplumun düzeni bozulur¹⁴.

Şamanizm hususunda bugüne kadar en ciddi çalışmaları M.Eliade yapmıştır. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın Kam etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak Kam bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz Kam değildir gibi, her ifa verici de Kam değildir. O, Samanlı kısıca "vecd ve istikrar (extase) tekniği" demektedir. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de şamanizme girmektedir. Eliade'ye göre Kam her eyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başlıca ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve ruhanlarla başlanı kurmaya muvaffak olur. Kam ateşi üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara ifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin hikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır¹⁵.

Eski Türklerin de birtakım kutsal saydıkları nesnelere bulunmaktadır. Bunlar "Kutlu Atalar Mezarlığı" oldu gibi¹⁶, zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Hunlar, Çin ile yaptıkları andlaşmaları Hun-dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek teyit ederlerdi. Asya'nın başlıca kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Altaylılar ve Beltirler de kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunarlardı. Fakat bunların hiçbirisi şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Mesela, Kök Türkler yılın 5. ayın ikinci yarısında Tanrıya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban takdim ediyorlardı. Cüveynî tarafından

nan, a.g.e., s.22-25.

⁵ Radloff, a.g.e., s.233.

⁶ İne-Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir. Bakınız, Gömeç, a.g.t., s.119.

bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sa layan kutlu da ları vardı. Bu da a Kut-tag denirdi. Bu da Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete u ramı lardır. Bugünkü Mo olistan'da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikayeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından i gal edildi i ça ların izlerini ta ır. Eski Türkler da ların Tanrı makamı oldu una inanırlardı. Yüksek da tepelerinin göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerle mesine sebep olmu tur¹⁷. Mesela eski Türklerin en kutsal da ı Ötüken'in "ıduk-ba ı" idi. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu da dır.

Orta Asya kavimlerinde güne ve ay kültü de vardır. Altaylı Türkler ve müslüman Türklerden Mi erler ilunur. Altaylılara göre güne ana, ay da atadır. Güne i yerde ate temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güne ve aym himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güne ve ay kötü ruhlarla mücadeleye giri irler. E er yenik dü erlerse güne ve ay tutulması gerçekleşir. Güne ve ay tutulması oldu unda Altay Türkleri ba ırıp, ça ırırılar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutaca ma inanılır.

Sahalara göre güne ve ay iki karde tir. Her ikisi de üstün özellikleri olan ilahlardır. Oyunun cübbesinde güne in sembolü olarak demirden ve gümü ten yapılan halkalar vardır.

Yıldızlardan da Çolpan kutludur. Bugün amanist oldu u söylenen Türklerin yıldırım ve im ek hakkında da ilginç dü ünceleri mevcuttur. Bunlara göre yıldırım ve im e in hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Yıldırım dü en a açtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve im ek çaktı nda saçı saçarlar. Çin kaynaklarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım dü mesinden ho lanırlardı. Gök gürledikçe ba ırıp, ça ırırılar ve gö e ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım dü en yerde toplanıp, bir koyun keserek oraya gömerlerdi¹⁸. Ölüm halinde yas törenleri düzenlenir, bu sırada acılarını dile getirmek için ba rı arak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi¹⁹. Bundan sonra ölü için yemek

verme adeti vardı ki, bu gelenek günümüze kadar gelmi tir. Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi. Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin ba ma hayatta iken sava ıp öldürdükleri ki ilerinin sayısı kadar balballar dikerlerdi. Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süregelmi lerdir.

Samanlıkta ruhun uçu u (göklere yükselme veya yeraltına inmesi) ile extase aynı anda meydana gelir. aman gerek gökte Bay-Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konu ur. Hastanın vücudundan çıkmı olan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalı ı iyi eder. Samanların elbiselerinde her eklin bir manası olan semboller vardır. O külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvir,

nan, a.g.e., s.49-50.

⁸ nan, a.g.e., s.29-30.

⁹ **İbn Fazlan...**, s.63. Mesela Orkun yazıtlarında yog adetiyle alakalı olan ibarelere rastlamaktayız. Köl

kopuzunu kullanır. Saha oyunları ise davul bulamadıkları zaman at kuyru undan yararlanırlar.

Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir a acın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu a acın dibine gömülür. Kamlar mümkün oldu u kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yakla amayaca ı bir yere demedi lirler. Eski inanı lara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir kö ede saklanır. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine yölgö (küçük yay) bulundururlar. Fakat yölgö ile tam bir tören gerçekle tirilemez. Altay Türkleri davul tokma ına "orbu", Sahalar ise "bula-ayah" derler. Bu tokmak kayın a acından veya sığun (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul tören sırasında kamın ruhu dünyayı dola rken ta it görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken ku vazifesindedir. Do u Türkistan'ın müslüman bak ıları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def kamın arkada ı tarafından çalınır, dombakı ise bak ı kendisi çalar. Bazı bak ılar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler²¹.

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldı ı söylenmektedir: 1-Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2-Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla yapılan özel törenler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmi i çok eskilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı.

Bahar bayramı müslüman Kazak, Kırgız ve Ba kurtlarda "kımız murunduk" adıyla günümüzde bile mayıs ayında yapılmaktadır. Ba kurt kadınları ilkbaharı erkekleri karı tırmadan, "karga toy" diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı, süt konur. Törene küçük erkek çocukları dahi katılamaz.

Türklerin eski inanç sistemine göre a a ı-yukan kurbanı ayin yapılmaz. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam kar ılı ı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında *tayılga* ve *hayılga* kelimeleri varsa da, mogolcadan geçti i dü ünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen *kereh* sözü vardır. Oyunun i tirakiyla ruhlara sunulan kurbanı denilir. Kurban edilen atın, sıriklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeyi görmek mümkündür.

Öldü yerine *kergek boldı* veya *uçmağa bardı* deyimleri söz konusudur. Sahaların kereh kelimesi de bundan ba ka bir ey de ildir. Bu kelimeye yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da tesadüf edilmektedir.

Kanlı kurbanlardan ba ka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (a açlara veya kamın davuluna ba lanan paçavralar), ate e ya atma, tözlerin a ızlarını ya lama ve kımız serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara ba ı lanarak ba ı-bo salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "ıduk" demi lerdir. Bunun kelime kar ılı ı "salıverilmi ", "gönderilmi " demektir. Terim olarak "tanrıya gönderilmi ", tanrıya ba ı lanmı hayvan" anlamını ta ır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sa ılmaz, yünü kırılmaz. Kansız kurbanlardan olan saç ı ise bütün Türk boylarında mü terektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya "saçı" ekinde girmi tir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi eme iyle kazandı ı en kıymetli ve kutlu saydı ı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kımız, ya ; çiftçi Türklerde de bu day, darı, arap; tüccarlarda ise para olabilir. Bu saç ı adetini dünyanın ba ka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken "darısı ba ımıza" temmennisisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini ya atan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saç ı saçılmaktadır. Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul edilmesi için yapılan gelenektir. Gelinler için birçok eyler tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, kayınpederi ve kayımlarıyla konu mak ayıp kar ılanmakta idi. Bu gelene in son yıllara kadar ya adı ını bizzat ben annemden dinledim.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Attan sonra koyun gelir. Gerek bugün Kök Tengri dinini devam ettiren Türklerde, gerekse müslüman olmu larda kurban için en makbul hayvan erkek olanlardır. Dede Korkut hikayelerinin kahramanları O uz Türkleri kurban olarak "attan aygır, deveden bu ra, koyundan koç" kesmi lerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır.

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ate e atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden soma kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın a acına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sırik üzerine konulur.

nan, a.g.e., s.93-96.

Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri âtin derisini bir sıra a geçirip, tıpkı at ekline sokarlar. Buna Altay Türkleri *haydara*, Saha Türkleri *tabık* derler

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için yapıldı. Bu bayrama *abası ısığa* (kötü ruhlara saç) adı verilirdi. Bu isme ra men törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekle irdi²².

Kamların di er insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde ba arılı olmasının bazı artları bulunmaktadır. Bu artlar, kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre kam olmak için ya bir kam ailesinden gelinmeli veya do rudan do ruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Kamlık sanatı ö renilmekle elde edilemez. Kamlar ba lı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamın mutlaka ya lı ve tecrübeli bir kam tarafından yeti tirilmesi lazımdır²³. Sahalarda oyun namzedi mesle e girmeye hazırlanırken mensup oldu u oymak toplanıp bir da a veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirebilirler, eline at kılları ba lanmı bir asa tuttururlar. Adayın sa tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar oyun yer alır. Ya lı oyun mesle e sadakat yemini olan duayı okur ve aday da bunu tekrarlar. Kamlar seleflerinin okudukları duaları ezberlemek zorunda de ildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindeyken söylediklerini tesbit etmek de çok zordur. Törenden sonra kendisi de söylediklerini tekrarlayamaz. Bir sürü ruhlara sahiptirler. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir kısmı da ona yardım etmekle vazifelidir. Bu ruhların hepsinin ki isel isimleri, özel bir arkısı ve kendine Özgü simgeleri vardı²⁴. Bu ruhlar büyük ço unlukla hayvan biçimindedirler. Sibiryaya kavimlerinde bunlar ayı, kurt, geyik, tav an ve çe itli ku lar, özellikle kartal, bayku ve karga eklinde görülebilirler. Mesela yeraltına inerken yanında "ayı perisi", gökyüzüne çıkarken "at ruhu"ndan yardım görür. İhtiyaç halinde o dünyanın her tarafından yardımcı ruhlar ça ırır. Bu daveti davulunu veya defini çalarak yapar. Yardımcılarının geldiklerini onların seslerini çıkararak belirtir. Tunguz samanının ba yardımcıyı yılan sesini,

²² nan, a.g.e., s.97-102.

²³Radloff, a.g.e., s.233. ²⁴ S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", *Ethnohistory*, 38/4, Durham 1991, s.365.

Eskimo amanı kurtu, Japon amanı ren geyi ini taklit eder. Samanların bu hayvanların gizli dillerini de ö rendikleri söylenmektedir²⁵. Davulunu çalarak cinleri ve perileri toplayan oyunun elindeki ip veya asa bir kozmik bölgeyi di erine ba layan yoldur²⁶. Esasen kamın mistik seyahatlarında kullandı ı ba ka araçlar da vardır. Mesela kayın a acından yaptı ı dokuz basamaklı merdiven, gök ku a ı gibi

Genellikle gerçek kamlar dünya malına dü kün de ildirler. Onlar hakkında söylenen menkıbelere göre fakir insandırlar. Kamların kendileri de böyle ya amaya inanmı lardır. Onlar birer hokkabaz olmadıklarını törenler sırasında ekstaz halleriyle gösterirler: Bunu ba aramayanlara arlatan gözüyle bakarlar. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oyma ın ö ütçüsü görevini de yüklenir. Ö üt vermek kamın tekamülünü gösterir. Hayatı boyunca kamlar cinsi münasebetten uzak, gınahtan arınmı , oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir ya am tarzını sürdürmek zorundaydı²⁷

Her kamın kendisinin özel ruhları oldu unu söyledik. Altaylı kamlar bu özel ruha "tös" (töz), Sahalar "iyekil" derler. Töz kültürüyle, Mo olca ongon kültürünün alakası mevcuttur. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde *asil*, *kök*, *menşe* demektir. Eski Türklerin ve bugünkü Altay Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldı ını göstermektedir. Gerçekte böyledir. Altaylılar bunlar hakkında "bu babamın tözü, bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmı tözler de vardır. Mo olların ongon kültürüyle alakalı ara tırmalar yapan D.Banzarov bu kültürün ölü kültürüyle ilgisi oldu unu söylemektedir. 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mo olistan'a Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruk'un bir budist Uygur tapına ında gördü ü putlar hakkındaki malumatından, bu tözler aslı hususunda bir netice çıkarmak mümkündür. Rubruk; "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya ba ka bir cisim halinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sordu umda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldü ü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız" demektedir.

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda açıklamalar yapmaktadır. Onun anlattı ına göre; "bir

²⁵ Kafeso lu, a.g.e., s.31-32; Tanyu, a.g.m., s.204.

²⁶Buluç, a.g.m., s.315.

²⁷ Kan, a.g.m., s.365.

ki inin o lu, kızı veya kıymetli bir yakını öldü ü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra bu heykelci i öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları ok ayarak, koklardı. te böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya ba ladılar", diyor. Ebu'l-gazi'nin kugurçak dedi i nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük ço unlu u da bebeklerden ibarettir.

Ongon kelimesini Çağataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Re ideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongon kelimesini Mo ollar, Türkçedeki iduk yerine de söylerler. Mo ollar töz ile iduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültürünün izlerine rastlanılır. Do u Türkistanlı bak ılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Ba kurt ve Tobol bak ıları sıtma hastalı mını paçavradan yaptıkları korçaklara (kukla) nakledip, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongon olarak ku lar tercih edilmi tir. Ku gibi tasvir edilen ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganda bulunur. Ikbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil etti i ruhun iradesine ba lıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erime e ba lar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Re idedin'in nakletti i Oguz-name'ye göre İrkıl-Hoca O uz boylarından herbirine bir ku u ongon olarak seçmi tir. Orta Asya Türklerince me hur olan Çingiz-name'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, ni an olarak birer ku , damga ve uran (sava parolası) ve a aç tayin etmi ti²⁸

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde ya arlar. Onların di er insanlardan üstünlü ü ancak ayin sırasında. Ekstaz hali geçtikten sonra di er ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz.

Eski Türk dininin izlerini ta ıyan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna *arvaç* veya *arbag* denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa müslüman Türkler bu efsuncuları ça ırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden ö rendi imize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısırın ha aratı kendi yanına kadar çekebilirlermi . Bazı ha aratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına ^{28 t} gelerek,
nan, a.g.e., s.42-47.

ölürler. Bu efsuncular bak ı, kam ya da oyun de ildirler: Ocaklı olan her adam efsun ö renmi se okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar²⁹.

Eski Türk dininin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade edilmi tir. Ka garlı Mahmud bu kelimeyi "falcılık, kahinlik ve yürektekini dı arı çıkarmak" diye açıklamaktadır³ . Türkiye'nin birçok yerinde "ırk bakmak" deyimi de, fala bakmak demektir. O uz destanında geçen İrkıl Hoca'nın adı da bu "ırk"tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl'dır ki, bu kelimeyle alakalıdır. Bu ahısların da gelecekte haber verdikleri üphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra "ırımcılar" gelir. Bunların saraları tuttu unda gelecekte haber verirlermi . Kamlar arasında fal anlamına kullanılan ba ka bir kelime de *tölgedir*. Ünlü Kırgız destanının ba ahsiyeti Manas'ın arkada ı Kara-Tölek adlı bir tölgeçidir. Bugünkü Asya Türkleri ve müslüman Türkler de dahil olmak üzere en me hur fal bakma usulü kürek kemi iyedir. Etnografya ar tırmaları bu tür fala bakmanın a a ı-yukarı bütün dünya milletlerinde oldu unu göstermektedir. Kürek kemi i falı Mo ol saraylarında çok önemliydi. Rubruk'un verdi i malumata göre, Mengü Han bir i e giri meden evvel kürek kemi i falı açtırdı. Bunun için önce kemik ate te kızdırılır, sonra bunun üzerinde meydana gelen çizgilere bakılarak yorum yapılırdı. Mesela Mengü Ka an, kemi in üzerindeki çizgiler düz ise sefere çıkar, de il ise çıkmazdı³¹. Konar-göçer Türkler a ık kemi iyle de fal açarla

Türk boylarında eski devirlerden beri ya ayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına *yada* denilen sihirli bir ta arma an etmesidir. Bu ta ile istendi i zaman ya mur, kar, dolu ya dırılır, fırtına çıkartılır. Bu ta her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmu tur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre günümüzde de bu ta büyük kamların ve yadacıların elindedir. Türk lehçelerinde çe itli eklerde adlandırılır (sata, cada, cay vs.). slam kaynaklarında Türklerin bu sihirli ta ma "ya mur ta ı" ve "cada ta ı" denilmektedir. Saha Türklerine göre bu ta at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli yada (sata) ta ı kurdun karnından çıkarılındır. Onların itikadına göre bu ta canlıdır. nsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kula ı, a zı çok

²⁹ nan, a.g.e., s. 145-146.

³⁰ **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, s.218.

³¹ inan, a.g.e., s. 151-152.

açık bellidir. Kadın veya bir yabancınn eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı yada ta ı yukarı do ru kaldırılırsa derhal so uk bir rüzgar eser, ya mur veya kar ya ar¹². Türkiye'nin bazı bölgelerinde ya mur ya dırmak için ta okuyup suya atmak adeti, bu yada ta ı ile irtibatlıdır.

Görülüyor ki, bugünkü Türk inancı bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek dü üncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait de ildir. Ufak tefek de i iklikleri olmakla beraber amanizm denilen bu ya ayı Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, zlanda ve Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür.

Tarihin dini inançları ve telakkileri de i ikliklere u ratarak bazan zenginle tirip, bazan da fakirle tirerek akıp gitti ini söyleyen ara tırmacılar her dinin içerisinde amanik unsurların bulundu unu söylemektedirler. Ve yine ara tırmacılar Samanlı ın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre amanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde iddetli so ukların, uzun gecelerin, yalnızlı ın ve vitaminsizli in insanların sinir sisteminde tahribata yol açtı ı bilinmektedir. Kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna ba lanmaktadır. Ancak bunlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyile tiren ki ilerdir. Bu yüzden sa lıklı olmak zorundadırlar. Hatta toplum içinde en akıllı ki ilerdir de diyebiliriz. Bütün bu rumdaki

halkı, ruhlarla temasa geçerek rahatlatırlar. Ayin sırasında kamın a zından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Onlar ifahi destan edebiyatının da koruyucularıdır. Buryatlarda oldu u gibi, Saha oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi buldu u halde, halkın konu tu u kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda baksılar arkıcı, air, müzisyen, kahin, hekim ve halk menkıbelerinin ya atıcı fandırılar⁰³.

Daha öncede belirtti imiz gibi Samanlı ın izlerine güney yarım küre ülkelerinde de rastlanmı ve bundan dolayı men eini sıcak bölgelerde arayanlar da olmu tur. Bunların ba ında M.Eliade gelmektedir.

Mesela, bazı Orta Asya Topluluklarında Ak-Kam, Kara-Kam ayırımının ran tesirli oldu u dü ünülmektedir. Altaylılar Ak-Kam, Kara-kam; Sahalar Ayı-Oyun (iyi oyun), Abası-Oyun (eytani oyun) ekinde adlandırmalar yaparlar. Ak-Kamlar, cübbe veya külah ta ımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara-Kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları erefine ayin ve tören icra ederler. Ayin yaptırmak için halk daha çok kara-kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanı olsa gerek.

Saha Türklerinin bereket ve do um tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay-Ülgen'in hali topra a ba lı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir. Örne in, kamın aynasının da güney kökenli oldu u, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldi i iddia edilmektedir³⁴. imdi toparlayacak olursak:

Kamlık bir din de ildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna i dü mez. Ancak bugün amanizm olarak bilinen itikad ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece tesir etmiş tir ki, bunları söküp atmak mümkün de ildir. 313(n)4(a)026(-)11.çtb10

Eski Türkler tabiatı bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat güçlerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karşı olarak bir saygı hissi eskiden beri olmuştur⁵. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarında hayvanların yavrusunu veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. Bu törenler halk dinlerinin mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana yaygın olan hususiyetler vardır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da olmamıştır. Fakat ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kahinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf edilmektedir. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı İrk-Bitig³ adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kahinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar bu dinin ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölümün atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (ki bu babaerki toplumlara mahsustur), baba hakimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşar. Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yaptıkları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Asya Hunları her yılın Mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar

Mezarlığında kurban keserlerdi³⁷. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin iddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. Mesela Attila'nın Balkan seferi (442), Hun hükümdarlarına ait mezarların, Hıristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir³⁸. Türkler için büyük hakaret olan bu davranışa Hıristiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölümlerinde yerli eylemleriyle gömülmelemleri sevketti. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı.

Eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen *Tin* kelimesi kullanılıyordu. Bu aynı zamanda "nefes" demektir. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması şeklinde tasavvur ediyorlar, bazan ölü yerine "uçmak" tabirini kullanıyorlardı. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapılmış oldu umuz incelemelerde, altı yazıtta biz uçmak terimine tesadüf ettik. Uçmak'ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır. Bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden töslere rastlanılmıştır. Mesela 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesnelere görmüş ve putlar nedir diye sormuştur. Uygurlar da bunları tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, diye cevap vermiştir. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de kamlıkla bir alakası yoktur. Ancak bu husus bazı diğer kavimlerde ölen kudretli insanların sonradan ilahla tırılıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürülmüştür. Ölünün daha mutlu ya da ayaktayına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eylemleri konur, hatta önemli ölümlerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı idare eden tanrılara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatırtmak için cahiliye devri Araplarca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme hikayesidir.

Gömeç, a.g.t, s.119.

³⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, a.g.m., s.330-331.

³⁵ Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", *Tanıtım*, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

³⁶ İrk-Bitig için bakınız, H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. 2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E.Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Studies*, London 1912, s.196-210; S.G.Clauson, "Notes on the İrk Bitig", *Ural-Altische Jahrbücher*, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türk'ün en çok kıymet verdi i hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmu tur. Hatta çok enteresandır ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi at kurban ettikleri söylenmektedir. İnsan kurbanı bozkır kültürünün de il, ziraat kültürünün belirtisidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adetin mevcut bulunmadığını ve hatta Türkler kendi hakimiyeti altında bulunan bazı kavimlere bunu yasak etmiş tir, demektedir³⁹.

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadı idi. Kök Tengri bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmu tur. Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile zikredilmiştir⁴⁰. İlim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültürü olarak vasıflandırmış tir.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı yukarı Orkun kitabelerinden tesbit etmek mümkündür. Bu yazıtlarda kağan ve begler, Türk milletine yaptıkları yardımlardan dolayı, Tanrıyı içten gelen minnet ve teşekkürlarla anmaktadırlar. Türk kağanlarına siyasi hakimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Tanrı izin verdiği için dümanlar perian edilmiş ve devlet sahibi olunmu tur. Kitabelerde birçok yerde zikredilen Tengri'ye bazan Türk Tengrisi şeklinde de tesadüf edilmektedir. O zaman milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Ainaların hanedanlık kurmaları Tanrı tarafından olmu tur. Bunun ile stemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye İleri ile Bilge Katun'u halk içerisinde çekip, yükselten O'dur. Halk kağanı terkettiği zaman Tanrı onları cezalandırmış tir. Savaşları onun sayesinde kazanılmış tir. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almış tir⁴¹. Yani Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır.

Bütün bunlar Tanrı'nın emri ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden bir Ulu yaratıcı olduğunu göstermektedir.

³⁹ W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s.21.

S.Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", **Şamanizm Kalk Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii**, Yakutsk 1992, s.20.

⁴¹ Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi...", s. 113-115.

Açıktır görülmektedir ki, bu semavi Tanrı inancının amanik düncelerle hiçbir alakası yoktur. Urası da bir gerçektir ki, ne amanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek ekle sokamamışlardır.

8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı" tanıdıkları, Hristiyanların "üçlü inancına" karşı onları tek Tanrıya iman ettikleri kaynaklarda yazılmıştır. 10. yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan Fıdlan, Ouzların içerisinde biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir⁴².

Dini itikad olarak varlığının m.ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki tabiat varlıklarının büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğün bütününü sembolle tirmişler ve Kök Tengri itikadını ortaya çıkmış tir. Bu yüzden bu inanç sistemi sadece Türklere özgüdür. Kök Tengri yalnızca kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildir. Mesela Bizans kaynaklarında, Kök Türkler ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlığı olduğu, Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfetmelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya tapmış oldukları kaydedilmiştir.

Dinler tarihinde tesbit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı her zaman kutsal sayılan ikinci derecede olan varlıklar ile çevrili bulunmu tur. Tarihin en büyük dinlerinde durum böyledir. Hristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı ki ilinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette, Hılas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmeyen bir şekilde belirtilmiştir" olduğu halde Amentü Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklerle iman vardır.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu kelime bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri kelimesi bugünkü çeşitli Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, türeşkilinde söylenir. Türkçenin

⁴² R. Eren, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1975, s.31.

asli kelimesi olan Tann'ya yazılı kayıt olarak, en eski m.ö. 3. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç üphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, ba ta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok Tanrının oldu unu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlı na inanmamı lar ve bunu kabul edememi lerdir. Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (m.Ö. 5. yüzyıl) *T'ien* ekinde, Tann manasına kullanılmı tır. Yani Türkler Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlı ı olarak kullanmı lardır⁴³. Altaylı kamlar Tann'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları tek bir kelimeyle ifade edilmi tir. slam dinini kabul eden Türkler ise gök kelimesini sema, Tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", slamdan sonra "gök-sema" manasına kullanılmak istenmi se de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmu tur. Tanrı kelimesi yerine O uzların kullandı ı "çalap" terimi de ya ama imkanı bulamadı.

Günümüzde ya amaya çalı an eski Türk dininin zaman zaman ıslah edilmeye çalı ıldı nı görmekteyiz. Son te ebbüs 20. yüzyılın ba nda Altay Da larında görüldü. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise *Ak-Yang* (Ak din) demi lerdir. Bu hareket yalnız bozulmu amanizme kar ı de il, Rus emperyalizmine kar ı da bir ba kaldı idi.

Burhanizmin kesin ba langıç tarihi belli de ildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının ba larına rastlar. Bu itikadın temeli bozulmu , yani içerisine budizm, maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karı tı ı Türk dini ile Rus egemenli ine dü manlıktır. Burhanizmin belki ilk eyhi diyebilece imiz ki i Altaylı bir Türk olan Çet-Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 ya nda bir kız evlatlı ı olan bu Türk Üst-kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede ya ıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak-yang'ın ilkelerini ö retiyor ve nasihatlerde bulunuyordu. Çet-Çelpen'in ö retisine göre, Ruslarla beraber yemek yemek, onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve

mantı a sı mayan hurafeler soktukları için onlar eytan i leriyle u ra ıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerin'i ve asalarını ate te yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya ho kokulu otların dumanı, süt, arap ve kıymız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. E er bu din etrafında birle irlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet-Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce ki inin toplandı ı oluyordu. Zamanla Çet-Çelpen'in onbinlerce taraftan oldu. Bu Rus hakimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demekti. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet-Çelpen'in çadırı etrafında toplanmı lar, genç kızın ate li nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle me gul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından baskına u radılar. Çet-Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini ya maladı. Çet-Çelpen ve arkadaş ları a ır ceza mahkemesinde yargıldılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görü lü ki iler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular⁴⁴. ki yıl sonra Çet-Çelpen Biysk hapisanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermi oldu.-

Kafeso lu, **Eski Türk Dini**, s.22-66; H.Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanı**, Ankara 1980, s. 15-19; Çavuo lu, a.g.m., s.28.

⁴⁴ nan, a.g.e., s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993.